

II. BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLÂNINDAN SONRA ARTAN GERİLİM

2 9 Ekim 1923'de, TBMM Türkiye Cumhuriyeti'ni ilân etti. Yaklaşık tam bir yıl sonra tümüyle bağımsız bir muhalefet partisinin kuruluşuna yol açan en önemli neden kuşkusuz buydu.

Ne var ki, tanınmış bir çok milliyetçi önderin hararetli itirazlarına ve Halk Fırkası içinde bir bunalıma yol açan gerçek neden, Cumhuriyetin ilânı değil, bunun yapıış tarzıydı. Mustafa Kemal, Osmanlı hanedanına bağlılığı bilinen, bu yüzden de halifenin konumunu tehdid ederken onunkini pekiştirecek olan cumhuriyetin ilânından yana olmayacakları muhetemel olan tanınmış parti üyeleri kent dışındayken, bu olayın gerçekleştirilmesini sağlamıştı. Rauf (Orbay), Refet (Bele) ve Adnan (Adıvar) zaten İstanbul'dalardı, Ali Fuat (Cebesoy) da 29 Ekim günü İstanbul'a varmıştı. Cumhuriyetin ilân edilmesi kararı alınırken onlara ne danışılmıştı, ne geri çağrılmışlar ve hattâ ne de durumdan haberdar edilmişlerdi.

Onların karşı çıkma nedenini anlamak için 29 Ekim 1923'de cumhuriyetin ilân edilmesinde izlenen yola kısaca bir göz atmak gereklidir. Cumhuriyetin ilânında oku yandan fırlatan olay, BMM tarafından hükûmetin önerdiği adaylar olarak Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Ferit (Tek)'in yerine Rauf (Orbay)'ın Meclis başkan yardımcısı (bizzat Mustafa Kemal'in başkanlığı altında) ve Sabit (Sağıroğlu)'nun da dahiliye vekâletine seçilmeleri olmuştu ¹. Mustafa Kemal, hükûmeti bu olayın bir güvensizlik göstergesi olduğuna ve istifa etmesi gerektiğine ikna etti. Fethi hükûmeti 27 Ekim'de beklendiği gibi istifa etti.

1) Finefrock, 253

Gündemdeki anayasa uyarınca bu durumda Meclis'in hemen yeni vekiller heyetini oluşturması gerekirken, Mustafa Kemal tüm önde gelen taraftarlarına yeni hükûmette görev kabul etmelerini önceden tenbih ettiğinden, yeni kabinenin kurulmasının olanaksızlığı ortaya çıktı. İçine düştüğü çıkmazda kımıldanamaz hale gelen Meclis'in kendisine danışmaya karar vermesi üzerine, Mustafa Kemal duruma radikal bir çözüm önerdi. Bir gece önce hazırlanan, seçimle gelen bir cumhurbaşkanı, cumhurbaşkanının atadığı bir başvekil ve başvekilin atadığı bir vekiller heyeti unsurlarını içeren ve böylelikle tek tek seçilmiş vekillerden oluşan konvansiyonel hükûmet sisteminin yerine bir cumhuriyet rejiminin ilân edilmesi önerisini Meclis'e sundu. Bunun güçlü ve istikrarlı bir hükûmet için tek reçete olduğunu da belirtti. Bölünmüş durumdaki Meclis, biraz da gafil avlandığından önergeyi kabul etti. Aynı gün daha sonra, Mustafa Kemal Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi. O da ertesi gün İsmet (İnönü)'yü başvekil olarak atadı.

Cumhuriyetin ilânı olgusu; Rauf ve diğerleri için büyük bir sürpriz oluşturmamakla birlikte, karşılaştıkları bu oldu-bittinin yapılaş tarzı karşısında şaşkınlıktan dona kalmışlardı. Rauf'un tedirginliği, İstanbul gazetelerinden **Vatan** ve **Tevhid-i Efkâr**'ın 1 Kasım 1923 tarihli nüshalarında yayınlanan bir söyleşisinde açıkça görülmektedir². Burada önce hükûmetin istifasına, gerçekten kendisinin meclis başkan yardımcılığına seçilmesinin yol açmış olmasının düşünülmemeyeceğini belirten Rauf, daha sonraki günlerde tutarlı bir şekilde savunmaya devam edeceği bir muhakeme geliştirerek, dünyada gerçekte yalnızca iki tip hükûmet olduğunu söylemektedir: Demokratik ve despotik. Kendisi daima demokratik ilkeleri destekleyecekti; bunlara bağlı kalındığı sürece, bir isim değişikliği büyük bir sorun yaratmazdı. Bu yüzden kendisi gerçekte cumhuriyetin ilânına karşı değildi. Karşı olduğu, anayasanın Meclis'te ve ülke çapında yeterince tartışılmadan alelacele ve usule aykırı bir şekilde

2) Metin için bkz: Cebesoy, Siyasî, 42.

değiştirilmesiydi. Bu, kamuoyunda olayın sorumsuz politikacılar tarafından planlanan bir oldu-bitti olduğu düşüncesine yol açabilir ve onlara İ.T. dönemindeki Merkez-i Umumî'nin sorumsuz yönetimini hatırlatabilirdi. Meclis'ten ve hükûmetten bu davranışa ilişkin bir açıklama bekliyordu. Gerçekten güçlü bir hükûmetin, yumruk gücüyle yönetmek isteyen kimselerden değil, ancak millî egemenliği özümsemiş, bu ideale kendini adanmış ve yetkin kişilerden oluşabileceğini sözlerine ekliyordu.

Ali Fuat (Cebesoy) da, gazetelerde eleştirel yorumlarını dile getirirken ³, Rauf'un akıl yürütme tarzı, Hüseyin Cahit'in **Tanin**'deki "Yaşasın Cumhuriyet" (31 Ekim 1923) alaycı başlıklı başyazısında olduğu gibi, Ebüzziya Velid'in "Bizi korkutan kırmızı cumhuriyet paçavrası mıdır?" başlıklı makalesinde de (1 Kasım 1923) yinelenmekteydi. Cumhuriyetin ilânına karşı gösterilen bu gibi olumsuz tepkileri harekete geçiren en önemli etkenlerden birinin, hilafetin gelecekteki durumu için duyulan kaygı olduğu, İstanbul Barosu başkanı Lûtfi Fikri'nin 10 Kasım tarihli **Tanin**'de yayınlanan ve halifenin konumunun sağlamlaştırılmasını isteyen açık mektubunda görülmektedir.

Aynı gün Kâzım (Karabekir) de, Birinci Ordu Kumandanı olarak resmî bir ziyaret için İstanbul'a gelmişti. Geniş ilgi uyandıran bir açıklama yaparak, cumhuriyetten yana olduğunu, ancak, yine Mustafa Kemal'in siyasalarına üstü örtülü bir gönderme olacak şekilde, kişisel buyurganlığın her türlüsüne karşı olduğunu ifade etti ⁴.

İstanbul'daki bu tepkiler, Mustafa Kemal'in 19 Kasım'da partinin güncel işlerini yürütmesi için liderliğe getirdiği İsmet (İnönü)'nün öncülüğündeki Ankara köktencilerini çilden çıkarıldı. Mustafa Kemal o sıralarda, büyük bir olasılıkla geçirdiği bir kalp krizi nedeniyle, Kasım ayının 10'u civarında aniden hastalandığı ve hâlâ iyileşmediği için, pek ortalarda gözüküyordu.

3) Kandemir, **Siyasî**, c.2, s.80.

4) Cebesoy, **Siyasî**, 54.

Halk Fırkası meclis grubu, Ankara'ya dönmesi ve basında yer alan sözlerini açıklaması için Rauf hakkında bir çağrı çıkardı. Rauf Ankara'ya giderken, Haydarpaşa Garı'ndan, aralarında esnaf birlikleri temsilcileri, deniz subayları ve halifenin resmî temsilcisinin bulunduğu büyük bir kalabalık tarafından uğurlandı. Bu, yalnız kişisel saygınlığının değil, aynı zamanda görüşlerinin eski başkentteki popüleritesinin de kanıtı idi ⁵. Rauf'a trene kadar Refet (Bele) ve Ali Fuat (Cebesoy) da eşlik ettiler. Ali Fuat, Rauf'un Ankara'da monarşist olarak mimlendiğini duyduğunu belirtip, bu konuda dikkatli davranması konusunda onu uyardı. ⁶ (Unutulmamalıdır ki, bu, kanıtlandığı takdirde, Nisan 1923'deki değişikliğiyle Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca, onu vatana ihanetle suçlu duruma düşürecekti). 22 Kasım'da Halk Fırkası meclis grubunun bir toplantısında tartışma, Rauf'un İstanbul'daki faaliyetlerine ayrılmıştı ⁷. İsmet'in önderliğindeki köktencilerden başka, Yunus Nadi (Abalıoğlu), Recep (Peker) ve Kılıç Ali gibi fazlasıyla göze çarpan isimler, çok uzun süren bu oturumda, Rauf'tan, Cumhuriyeti kayıtsız şartsız olarak ve açıkça desteklemesini isteyerek, ona tekrar tekrar saldırdılar. Rauf ise, bir araç olarak cumhuriyeti desteklerken, gerçek hedefinin halk egemenliği olduğunu, bunun da -tek yolu bu olmasa da- cumhuriyetçi bir yapı ile korunabileceği yolundaki düşüncelerini gene ayrıntılarıyla açıkladı. Ayrıca halifenin kişiliğine ve makamına duyduğu bağlılığı da yeniden dile getirdi ⁸.

Sonunda Rauf, açıklamalarının onlar için tatmin edici olup olmadığı konusunda kararı Meclis grubuna bırakıp salonu terk etti. Zaten parti Rauf'un içinde bulunduğu durumu yeterince açıklamış olduğuna karar verdi ve konunun kapandığı belirtilerek toplantıya son verildi. Özellikle aşağı yukarı bir yıl sonra ortaya çıkacak gelişmeler gözönüne alındığında, hem Rauf'un

5) Cebesoy, *Siyasî*, 45.

6) Cebesoy, *Siyasi*, 44.

7) Bilâ, 70.

8) Orbay, 114.

anılarında, hem de Mustafa Kemal'in **Nutuk**'undan açıkça anlaşıldığı gibi, meclis grubunun hiç değilse bir kısmının ve bizzat Mustafa Kemal'in, bu sırada Rauf'un partiden ihraç edilmesini istemiş olması ilginç bir noktadır. Rauf, anılarında, Ankara'ya giderken tren Eskişehir istasyonunda durduğu sırada yerel ordu kumandanı Kemalettin Sami Paşa'nın yanına geldiğini; Ankara'nın, ona, kendi muhalefet partisini kurmaya karar verdiği takdirde, destek vaad ettiğini iletmesini istediğini söyler. Rauf'un bu öneriyi reddetmesi üzerine, Kemalettin Sami Paşa, bunu bir sır olarak saklamasını istemişti ⁹. **Nutuk**'ta, Mustafa Kemal uzun uzun Rauf'un iktidar partisi içinde kalmasına izin verilmesini bir hata olarak gördüğünü belirtmektedir ¹⁰.

30 Kasım'da İstanbul'dan Ankara'ya döndüğünde Mustafa Kemal'i ziyarete giden Ali Fuat (Cebesoy)'a Mustafa Kemal, Rauf'un cumhuriyete bağlılığı ve Halk Fırkası'ndan muhtemel ihracı konularında görüşlerini sordu. Anılarına göre ¹¹ Ali Fuat, Mustafa Kemal'den parti bölünmelerinin üzerinde, tarafsız bir hakem olmasını istedi ki, bu ertesi yıl gelişen olaylarda önemli rol oynayacak bir tezdi. Tartışma sırasında aralarında Yunus Nadi'nin de yer aldığı bir çok kimse, Rauf'a kendi partisini kurması yönünde meydan okudular. Ancak, Rauf böylesine büyük bir değişiklik için kendini henüz yeterince hazır hissetmiyordu. Ayrıca, meclis grubunun çoğunluğu onun iyi niyetine inanmaya ve onunla aynı parti içinde çalışmayı sürdürmeye hazırды.

Bununla birlikte, partinin köktenci kanadı, birincil amaçlarında hüsrana uğramasına karşın, Rauf'un çevresinde toplanmış grup -ve genelde ılımlılar- üzerindeki baskı, daha sonraki birkaç ay içinde giderek arttı. Bu mücadeledeki temel noktalardan ilki, cumhuriyet yapısı içinde (ya da dışında; hattâ üstünde) hilafetin konumu; ikincisi de, basının tutumu idi. Her iki etken de bir sonraki hesaplaşmada taraflarca ortaya konacaktı.

9) Orbay, 178.

10) Atatürk, **Speech**, 696.

11) Cebesoy, **Atatürk**, 228.

5 Aralık 1923'de bazı İstanbul gazeteleri, Hintli Müslüman liderler Emir Ali ve Ağa Han'ın hilafetin konumunun güçlendirilmesi dileğiyle İsmet (İnönü)'ye gönderdikleri mektubu yayınladılar. O dönemde Türk posta sisteminin kötü işleyişi nedeniyle, mektup daha Ankara'ya ve başvekilin eline ulaşmadan İstanbul gazetelerinde yayınlanmıştı. Bu İsmet'i ve yandaşlarını çok kızdırdı. Mektubun kendisi Türkiye'nin içişlerine yabancı müdahalesi ve onu yayınlayan gazete yöneticilerinin durumu da, vatana ihanet olarak yorumlandı. İsmet'in girişimiyle Meclis 22'ye karşı 156 çoğunluk oyuyla yeniden İstiklâl Mahkemesi'nin kurulmasına ¹² ve İstanbul'a gönderilmesine karar verdi. Bu olay, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın gelecekteki üyelerinin Meclis'te hükûmete karşı bir blok olarak oy kullandıkları ilk olay olması açısından ilginçtir. Rauf kendi adına mahkemenin gönderilmesine karşı çıktığını açıkladıysa da ¹³, hastalığı nedeniyle oylamaya katılamamıştı. Mahkemenin gönderilmesi konusundan daha hararetli tartışmalara yol açan konu ise, 26 meb'usun desteklediği (bunlar gene TCF'nin gelecekteki kurucularıydı) ve İstiklâl Mahkemesi kararlarının Meclis tarafından onaylanması gerektiğine ilişkin önerge oldu. O sırada önergenin reddi halinde Rauf, Sabit (Sağiroğlu), İsmail Canbolat, Feridun Fikri (Düşünsel) ve diğerlerinin partiden ayrılacağı yolundaki beklenti son derece yaygınlık kazanmıştı ¹⁴. Ne var ki, önerge reddedildiğinde bu meb'uslardan hiçbiri partiden ayrılmadı.

İstanbul'a gönderilen İstiklâl Mahkemesi, Fındıklı'daki eski Osmanlı Meclis-i Meb'usan binasında çalışmalara başladı. Mahkeme şu üç ayrı davayı inceledi: Lûtfi Fikri'nin hilafetin konumuna ilişkin açık mektubu, Ağa Han ve Emir Ali'nin İstanbul gazetelerince yayınlanan mektubu ile oldukça karanlıkta kalan

12) İstiklâl mahkemeleri ilk olarak casusluk ve asker kaçaklarına karşı 1920'de kurulmuş ve 1 Ağustos 1922'de dağıtılmıştı. Bu devrim mahkemeleri için bkz: Aybars; Tunçay, 78.

13) OM, c.4, 23.

14) OM,c.4, 24.

ve görünüşte ilk ikisiyle hiçbir bağlantısı olmayan, eski İttihatçılar'ca yapılan Mustafa Kemal'i katletme planı ¹⁵.

Lûtfi Fikri beş yıl kürek cezasına çarptırıldı (birkaç ay sonra affa uğrayacaktı), ancak, gazete yöneticileriyle ilgili olan asıl davada, mahkeme pek bir ilerleme kaydedemedi. Özellikle **Tanin**'in başyazarı ve son derece deneyimli bir İttihatçı politikacı olan (ve Lozan Konferansı haberlerini veriş tarzı nedeniyle İsmet (İnönü)'nün kişisel düşmanlığına hedef olan) Hüseyin Cahit (Yalçın), mahkemenin kendisini suçlu göstermeye yönelik tüm girişimleri ile alay dahi etmişti ¹⁶. En sonunda gazete yöneticilerinin her üçü de (Ahmed Cevdet, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Ebüzziya Velid) beraat ettiler.

Bütün bu olanlar, Ankara'daki hükûmetle İstanbul'daki kamuoyunu temsil eden basın arasındaki sürtüşmeyi azaltmada pek de işe yaramadı. Şubat ayında Mustafa Kemal'in, basın mensublarını tarafsız bir yer olarak İzmir'de kendisiyle görüşmeye çağırması, aradaki bu uçurumu kapamak yönünde atılmış ikinci bir adımdı ¹⁷. Beş Şubat'ta İzmir'deki görüşmede yapılan tartışmalar da hükûmet ile basın (ya da Ankara ve İstanbul) arasındaki çatlağı kapatamadı. Mustafa Kemal onlardan bağlılıklarını talep ederken, basın mensupları da sözcüleri olarak kendileri adına konuşan Hüseyin Cahit aracılığıyla, Türk devriminin ilkelerini ve hedeflerini desteklemeye söz verebileceklerini, ancak, hükûmet ya da tek tek politikacıların kullandığı yöntem-

15) Cumhurbaşkanının yaşamına yönelen suikasti yapmakla itham edilenlerin yargılanması, asıl dikkat gazetecilerin ve Lûtfi Fikri'nin yargılanmasına yönelmiş olduğu için ertelendi. Sonunda bu davaya 12 Ocak 1924 ve 5 Şubat 1924 tarihleri arasında bakıldı. Bir yıl hapis cezasına çarptırılan Ali Osman Reis adlı tutukludan başka, suçlananların hepsi serbest bırakıldı. İlginçtir ki, 1926 İzmir suikastinin baş sanıkları olan eski Ankara valisi Abdülkadir ile Meclis'teki Müdafaa-i Hukuk Grubu eski sekreteri Ziya Hurşit'in adları, bu suikast girişiminde de anılmaktadır. Bkz. Aybars, 245-49.

16) Atay, 384.

17) OM, c.4, 89.

leri eleştirme hakkını saklı tuttıklarını ifade ettiler ¹⁸.

İlimlilerin parti içinde maruz kaldıkları baskının bir diğer kanıtı da, Rauf ve İsmail Canbolat'ın Meclis'te, kendilerine gelen mektupların açılmasından dolayı dile getirdikleri yakınlarda kendini göstermektedir ¹⁹.

Meclis'te tansiyon açıkça yükseliyordu. Şubat ayı gibi geç bir dönemde bile hilafetin ilgası yönündeki desteğin henüz çok az olduğunu köktenci kanattan bir görgü tanığının belirtmesine karşın, hilafetle ilgili yeni bir hesaplaşmanın çok yakında gerçekleşebileceğini herkes gayet iyi biliyordu. Şubat'ın 18'inde İstanbul'a gitmek üzere yola çıkan Rauf gibi Kâzım (Karabekir) de, halifeye bir nezaket ziyaretinde bulunmayı görev bildiler. Bu sırada Mustafa Kemal, görünüşte Türk birliklerinin bir Yunan istilasına karşı koyma yeteneğini ölçmek, gerçekteyse hilafetin kaldırılması halinde ordu kumandanlarının tutumlarının ne olacağını yoklamak amacıyla İzmir bölgesinde yapılan askerî tatbikatlarda hazır bulundu. Tatbikat henüz devam ederken, aniden Ankara'ya döndü.

1 Mart 1924'de Mustafa Kemal yeni yasama yılını açtı. Beklenen darbe iki gün sonra geldi ve hilafet kaldırılarak Osmanlı hanedanı üyeleri ülkeden kovuldu ²⁰. Aynı zamanda "Tevhid-i Tedrisat Kanunu"nun kabulüyle eğitim sistemi bütünüyle lâikleştirildi.

Hilafetin kaldırılmasının hemen ardından basında Halk Fırkası'ndaki bir bölünmeye ve bir muhalefet partisinin kurulacağına ilişkin söylentiler dolaşmaya başladı ²¹ ise de, Rauf hâlâ bu tehlikeli yola girmeyi istemiyordu ²². O sırada artık Halk Fırkası içindeki durumunun umutsuz bir şekilde zayıflamakta olduğunu

18) Yalman, 104.

19) Karaosmanoğlu, 60; Finefrock, 287.

20) Bu olaya ilişkin ayrıntılı bir betimleme için bkz: Finefrock, 290-95.

21) Tunçay, 100.

22) Orbay, 144.

anlamış olsa da, görünüşte Meclis grubu içinde mücadele etmeyi ya da en azından gelecekteki adımlarını iktidar partisinin bir üyesi olarak hazırlamayı tercih ettiği anlaşılıyordu. Hilafet olayı üzerine partiden ayrılan tek üye, Meclis'in kendisini hilafet makamının yetkileriyle onurlandırması gerektiğini düşünenlerden biri olan Halit (Akmansü) olmuştu ²³.

Hilafetin kaldırılışını izleyen haftalarda gelişen en önemli olay, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yerine yeni Türk anayasasının kabul edilmesi oldu. Mustafa Kemal'in daha köktenci yandaşlarıyla ılımlılar arasında kopan kavganın belkemiğini, cumhurbaşkanına meclisi dağıtma yetkisi veren 25. madde oluşturdu. 25 Mart'ta, tartışmadan sonra yapılan oylamada cumhurbaşkanına bu yetkinin verilmesine büyük bir çoğunluk karşı çıktı. İlimlilerin ilk kez olarak mecliste böylesine büyük bir başarı elde edebilmelerinin nedeni, kuşkusuz sorunun doğrudan meclisin gücüyle ilgili olmasıydı ²⁴. Meclis çoğunluğu Mustafa Kemal'in iradesini, gerekirse zor kullanarak ülkede yerleştirmeye tamamen hazırды; ancak, kendi yetkilerinin elinden alınmasına gelince, iş tümüyle değişiyordu. Bu anayasa tartışmaları sırasında, daha sonra Terakkiperverler'in Halk Fırkası'ndan kopmalarına yol açacak görüş ayrılıklarından en önemlileri, daha önce de değindiğimiz gibi, kuvvetler ayrılığı ve birliği ilkeleri arasındaki farklar ve tek meclise karşı iki meclisli parlamento çelişkisi oldu.

Yeni anayasa 20 Nisan 1924'de kabul edildi. Bu arada parti içindeki ılımlıların üzerindeki baskı da gittikçe artıyordu. 29 Nisan'da Refet (Bele), iktidar yanlısı basında (Ankara'daki **Hakimiyet-i Milliye** ile İstanbul'da 7 Nisan 1924'den itibaren **Cumhuriyet**) şiddetle hücum ederek, onları ilkesiz olmak ve iktidar peşinde koşmakla suçladı. Refet o günden sonra temel amacının Mustafa Kemal'le, eski savaş arkadaşlarını (Rauf, Ali Fuat ve Kâzım (Karabekir) yeniden bir araya getirmeye çalış-

23) Gögem, c.1,272.

24) Tunçay, 88; Cebesoy, *Siyasî*, 71.

mak olduğunu söyleyerek, çıkar peşinde olmadığını kanıtlamak amacıyla meb'usluktan istifa ettiğini açıkladı ²⁵. Bu tutum hükûmet sıralarından onun "Çin'dekine benzer" bir askerî cunta hükûmeti istediğine yönelik suçlamalara uğramasına yol açtı ²⁶. Refet Meclis başkanlığına istifasını aslında Mayıs'ta vermiş, ancak, araya Mayıs ayındaki yaz tatili girdiği için işleme konulmamıştı ²⁷.

Yüzeyden bakıldığında oldukça sakin geçen 1924'ün yaz aylarını canlandıran tek olay, Dahiliye Vekili Ferit'in ve aralarında Yunus Nadi (Abalıoğlu) ile Kılıç Ali'nin de bulunduğu bir grup meb'usun da adının karıştığı, mülklerini avantajlı bir biçimde elden çıkarabilmeleri için bazı zengin Ermenilerin yasadışı yollardan ülkeye girmelerine izin verilmesi skandalı oldu ²⁸. Ferit zaten 21 Mayıs'ta istifa etmiş olduğundan ve diğerlerine karşı da elle tutulur kanıtlar elde edilemediğinden, bu skandalın patırtısı çabuk dindi. İstanbul'dan gönderilen diplomatik raporlarda ise, bu sırada Ankara ve İstanbul arasında süren tatsızlık ve güvensizlik duyguları belirtilmekte ve İstanbul'daki atmosfer yaygın tatminsizlik, aldırış etmeme ve kayıtsızlık olarak betimlenmektedir ²⁹.

Bu, suikast girişimlerinin yeşerebileceği ve küçüklü büyüklü komplo planlarının kurulabileceği bir atmosferdi. 23 Temmuz'daki İngiliz elçilik raporunda bir "hoca"nın etkinlikleri şöyle aktarılmaktadır:

"Aynı sınıftan (yani hocalardan) oldukça boşboğaz biri, bugünlerde bu elçilikle ilişkiye geçmeye çalıştı. Hiçbir teşvik görmediğini söylemek güç. Ancak, söylediği şu sözler ilginç: Hocalar Halife'yi yeniden işbaşına getirmek amacıyla bir muhalefet örgütleyorlarmış;

25) Cebesoy, *Siyasî*, 90; OM, c.5, 305.

26) Atatürk, *Nutuk*, 729; Goloğlu, 77; Orbay, 176; ZC, c.10, 133

27) Cebesoy, *Siyasî*, 93.

28) PRO, E 6454/32/441, 23.7.1924.

29) ARA, 30.8.1924; PRO E 6454/32/44,23.7.1924; Macartney, 784.

bunun için, kötü ünlü Kara Kemal Bey'in temsil ettiği İ.T. Cemiyeti ile şartlar üzerinde anlaşmaya varmışlar; ve Mustafa Kemal'i tamamen terketmesi koşuluyla Rauf la da çalışabileceklerini düşünüyorlarmış." ³⁰.

Arka planda da, büyük bir olasılıkla 19 Mayıs'tan beri İngiltere ile Türkiye arasında sürmekte olan Musul Bölgesi'nin geleceğine ilişkin görüşmelerle bağlantılı olarak, Kürtler'in artan hoşnutsuzluğunun gümbürtülerini duymak mümkündür ³¹.

Avrupa'ya gitmiş olan Rauf, Temmuz'un ikinci yarısında döndü. Onu "Azınlıktaki milliyetçiler grubunun lideri" olarak tanımlayan bir rapora göre, yeniden eski İttihatçı önder ve İzmir valisi olan Rahmi (Arslan)'ı ziyaret etmek üzere İzmir'e gitti ³². Rahmi, Rauf'un yakın bir arkadaşıydı. Bu sıralarda, besbelli Rauf'un grubuna bir jest olarak, Rahmi'nin hükmette bir görev teklifi aldığı ya da almak üzere olduğuna ilişkin haberler gazetelerde yer alıyordu ³³. Kesinlikle emin olmasak bile, bir muhalefet partisinin kurulma kararının alınmasına yol açacak ilk görüşmelerin yazın yapıldığını ileri sürmek akla yakın olacaktır. Ali Fuat'a göre, bu konudaki ilk ciddi tartışmalar, kentin kurtuluşunun ikinci yıldönümü nedeniyle yapılan kutlamalar sırasında kendisi Rauf ve Kâzım (Karabekir) ile birlikte Rauf'un annesinin İzmir'deki evinde kalırken gerçekleşti (9 Eylül 1924) ³⁴.

30) PRO, E 6454/32/44, 23.7.1924.

31) 23.7.1924 tarihli İngiliz elçilik raporunda, bir Kürt örgütünün elçiliğe, bir isyan hazırlamakta olduklarına ve örgütün tüm yerel komitelerinin bu işe hazır olduğuna ilişkin bir mesaj gönderdiğine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Örgüt, "Kürt soylularıyla" görüşmek üzere İstanbul'a bir temsilci göndermişti (PRO, E 6454/32/44). 6.8.1924 tarihli raporda da, Diyarbakır'daki Türk/Kürt Kongresi'nden söz etmekte ve Kürtler'in Musul sorunundaki desteklerine karşılık özerklik, genel af, beş yıl süreyle vergiden veya zorunlu askerlikten muafiyet ve Şeriat'ın tam olarak uygulanması taleplerinde buldukları belirtilmektedir. (E 6851/32/44) Bkz.: Olson, 48.

32) PRO, E 6454/32/44, 23.7.1924.

33) PRO, E 6851/32/44, 6.8.1924.

34) Cebesoy, Siyasî, 95. Kente evlenmek için gelmiş olan Kâzım (Karabekir) bir süredir İzmir'deydi.

Görüşmelerin ikinci oturumu iki hafta kadar sonra, Rauf'un İstanbul'daki evinde yapıldı. Yine Cebesoy'a göre, yeni partinin kurulması yönündeki nihai karar, bu toplantıda alındı. Aynı zamanda meb'us olan bu generaller, İstanbul'da şu kararlara vardılar:

1- Şüphe altında ordu müfettişi kalamazdık.

2- Herhangi bir düşünce ile meb'usluktan istifa etmek doğru değildir.(...)

3- İnkılapların hepsine taraftar olmakla beraber, bunların herhangi bir şahsa veya zümreye imtiyaz vermek için değil, bütün memlekete ve halkımıza mal edilmek emriyle yapılmış olduğu hakkında müttefik kalmıştık.(...)

4- Devlet şeklimiz olan Cumhuriyetin bir sahus veya zümrenin idaresine alet olmasına mani olmağa elimizden geldiği kadar çalışacaktık.

5- (...) Mecliste bizimle aynı fikirde olacak arkadaşlarla (abç.EJZ) sözlerimizi işittireceğimize kaani olmuşuk." ³⁵

Muhalefet liderlerinin tartışmak zorunda olduğu en önemli sorunlardan biri, hiç kuşkusuz, cumhurbaşkanıyla ilişkileriydi. Hükûmete karşı Diyarbakır, Trabzon, İstanbul ve İzmir gibi çok farklı yerlerde düzenli olarak su yüzüne çıkan hoşnutsuzluğa karşın, yurdunun kurtarıcısı olarak Mustafa Kemal'in itibarı o denli yüksekti ki, ona karşı doğrudan bir saldırı hem düşünülemeyecek bir şeydi, hem de onun kişiliğine yönelik muhalefet hiçbir işe yaramazdı. Diğer yandan muhalefet liderlerinin Refet (Bele) nin önerdiği, Mustafa Kemal'le eski silah arkadaşlarını bir araya getirme gibi bir girişimin, fazla başarı şansı olabileceğini ummak için de nedenleri bulunmuyordu. Bu koşullarda, muhalefet partisinin başarılı olabilmesi için iki şartın oluşması gerekiyordu: 1. Mustafa Kemal'in böyle bir meclis muhalefeti-

35) Cebesoy, Siyasî, 96.

nin varlığını kabullenmesi, 2. Bir süredir İstanbul basınının - hemen hemen tümüyle Rauf'u destekleyerek- sürekli olarak ısrar ettiği gibi, tarafsız bir hakem rolünü benimsemesi ³⁶.

Ne var ki, muhalefetin daha asıl savaşın başlamasından önce, bu mücadelede yenilgiye uğradığı çok geçmeden anlaşılacaktı. Büyük olasılıkla muhalefet liderleri arasında yapılan toplantılar konusunda çok iyi bilgilendirilmiş olan Mustafa Kemal, hiçbir kuşkuya yer vermeyecek şekilde tepki gösterdi. Bunun için, Eylül ve Ekim aylarında ülkenin Kuzeydoğusuna yaptığı geziyi bir fırsat olarak değerlendirdi. Geziye, yaşlı Hamidiye Kruvazörü ile (bu gemi, Rauf (Orbay)'ın Balkan Savaşı sırasında ulusal bir kahraman olarak şöhret kazandığı ve o sırada çalışır durumdaki tek birinci sınıf Türk savaş gemisiydi) İstanbul Boğazı'nı geçerek başlarken, pek çoklarının İstanbul'a ve İstanbullulara karşı kasıtlı bir kayıtsızlık olarak yorumlayacağı şekilde, kentte hiç durmadığı gibi, bir telgraf mesajı bile yollamadı. İstanbul'u temsilen bir heyet küçük teknelerle Hamidiye'ye yanaşmaya çabaladıysa da, çok hızlı giden gemiye yetişemediler. Mustafa Kemal'in 1919'dan bu yana kenti ilk kez ziyaret edebileceği yolundaki söylentiler o denli yayılmıştı ki, bu davranışı büyük bir düş kırıklığına, dahası gücenmeye yol açtı ³⁷. Karadeniz'in bir liman kenti olan Trabzon'da kaldığı sırada 16 Eylül günü Halk Fırkası şubesinde yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal, İstanbul basınının taleplerine ilk olarak tepki gösterdi. Toplantıda şunları söyledi:

Arkadaşlar; bu münasebetle bir Reiscumhurun fırka reisliğiyle ciheti alâkasını ikide bir tekrar edenler ve bütün cihan bilsin ki, benim için bir taraflılık vardır: Cumhuriyet taraflılığı, fikrî ve içtimaî inkılâp taraflılığı, Halk Fırkasının mefkûresi, esas umdesi olan bu noktada, Yeni Türkiye camiasında bir ferdi hariç tasavvur etmek istemiyorum. Onun için Riyaseticumhur-

36) Yalman, 132.

37) Yalman, 130-31; ARA, 1.11.1924.

da bulunduğum halde, fırkamızın riyaseti umumiyesini de fahrile muhafaza ediyorum. Bu suretle yeni Türk Devletinin, genç Türk Cumhuriyetinin takviye ve tarsinine hizmet etmekte olduğum kanaatindeyim. ³⁸.

Trabzon'da yaptığı bu meydan okuma çok anlamlıydı. ARMHC'nin Trabzon şubesi oldum olası son derece bağımsız bir zihniyette olmuştu. 1921'de Enver'i desteklemiş ve 1923'de de Halk Fırkası'nın şubesine dönüştürülmeye karşı koymuştu; ve hükûmet adaylarının meclise seçilmesinden önce şubenin kapatılması gerekmişti ³⁹. Mustafa Kemal'in bu açıklamayı Trabzon'da yapması, tıpkı 1925'de Şapka Reformunu Ankara'da değil de bir Karadeniz kenti olan Kastamonu'da başlatmasındaki gibi, düşman topraklarına saldırı anlamına ⁴⁰ gelmektedir (yerel halk kendisini son derece soğuk karşılamış, bu olay gezinin hemen ardından Trabzon valisinin değiştirilmesiyle sonuçlanmıştı). Dört gün sonra Samsun'daki konuşması daha da açıktı. Konuşmasında şunları dile getirdi:

Arkadaşlar; Bugün idarei memleket mesuliyetini taşıyan heyet, bence mefkûre ve maksat itibariyle, bütün millete şamil v unvanı Halk Fırkası olan Cumhuriyet Fırkasıdır. Bu fırkanın esas umdesi, memleket ve milletin hakikî selâmet ve saadetini temine çalışmaktır ve maksada isal eden yol bence budur ve muayyendir. O da Cumhuriyeti takviye ve tarsin ile beraber fikrî ve içtimaî inkılâpta ve medeniyet ve teceddüt yolunda milletin azimkârane ve muvaffakiyetle yürümesini temine delâlettir. Bu muayyen olan ve fakat şüphesiz yo-

38) Unan, 191.

39) PRO, 1.10.1924 (Lindsay'den Chamberlain'e); Tunçay, 53.

40) Mustafa Kemal'in üç hafta sonra Trabzon'a dönüşünde, ziyareti için yapılan hazırlıklar, kayıkçılar loncası üyelerinin polisçe yakalanıp tartaklandıkları zaman ciddi boyutlarda bir kargaşalığa bile yol açacaktı. O sırada İstanbul'da olan ve daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılacak olan Rüştü Paşa, polisin bu davranışını protesto edecekti (ST, 9.10.1924.)

rucu ve uzun olan yolun yolcuları mebdeden müntehaya kadar bir hizada ve aynı zamanda aynı yorgunluk derecesiyle yürümeyebilir ve bu takdirde mülâhaza ve tedbirleri arasında fark olabilir. Fakat yoldan sapmalarını, umumî hedeften nazarlarını ayırmamaları, esas maksadı ihlâl etmemeleri lâzım gelir. Bugün muayyen yolun mebdeinde bulunuyoruz. Henüz mülâhazalara tesir icra edecek kadar mesafe katolunmuş değildir. Noktai nazarlar lüzumu derecede vuzuh ve isabet kesbetmelidir. Ondan evvel tefrika fikri alelâde fırkacılıktır ki, memleket ve milletin huzur ve emniyet şeraiti henüz böyle bir tefrikaya yol açmaya müsait değildir efendiler...

*Böyle bir zamanda, tabîi olarak hulûlunda, alınabilecek vaziyetleri bugünden ifade etmek nazariyat hatırı için vahdeti memleketi ihlâlden başka bir netice vermez. Bütün gezdiğim ve gördüğüm yerlerde bu hakikatin tamamıyla anlaşılmuş olduğuna kanaat getirdim.*⁴¹

Bu sözler, ne geleceğin muhalefeti, ne de basın için cumhurbaşkanının konumuna ilişkin hiçbir kuşkuya yer vermeyecek kadar açıktı. Gene de yeni parti için kuruluş hazırlıkları ilerliyordu. 6 Ekim'de **Son Telgraf** gazetesinde, başkanlığını Rauf'un, genel sekreterliğini ise İsmail (Canbolat)'ın üstleneceği bir muhalefet partisinin kurulacağı haberi yer aldı. Aynı zamanda Refet (Bele), meclisten istifasını geri almaya ikna ediliyordu. Bu gazeteye göre, ülkede oldukça yoğun bir hoşnutsuzluk vardı (bu yorumun altında muhalefet adına geniş beklentilerin varlığı seziliyordu). Ancak, hemen ertesi gün Rauf, yeni bir parti kurma konusunda tek bildiğinin, gazetelerde okumuş olduklarından ibaret olduğunu söyleyerek, haberi sıkıntılı bir biçimde yalanladı⁴². Öyle görünüyor ki, grubu henüz hazırlıksız iken, yapılacak yeni seçimlerin ardından meclisin aniden dağıtılması

41) Unan, 191

42) TE, 7.10.1924.

ihtimalinden korkan Rauf, henüz elindeki kartları göstermekten çekiniyordu; zira Ekim'de böyle bir fesih olacağına ilişkin söylentiler vardı. Yine de Rauf hazırlık yapıyormuş gibi görünüyordu. Ahmet Emin (Yalman)a, gazetesinin (**Vatan**) yeni muhalefetin parti organı olmasını bile önermişti.⁴³ İngiliz büyükelçisiyle yaptığı bir görüşme sırasında, bu konuda geniş bilgi sahibi olduğu apaçık olan Hüseyin Cahit (Yalçın), bir muhalefet partisinin meclisin yeniden açılışından sonra kurulacağını ve bu partinin ne eski İ.T. Cemiyetini canlandırmaya yönelik bir girişim ve ne de gerici bir parti olacağını vurgulamıştı. Bu, cumhuriyetçi ve anayasal bir muhalefet olacaktı⁴⁴. Aynı sıralarda, basın yeniden başlayan İttihatçı etkinlikten söz ediyordu. Gazetelerde yer alan haberlere göre, eski İttihatçılar Kara Kemal'in liderliğinde, onun Sirkeci'deki Mesadet Hanı'ndaki bürosunda toplanıyorlardı. Ne var ki, bu söylentiler hem İttihatçılar, hem de Emniyet Müdürlüğü Siyasi Şube Müdürü İsmail Hakkı Bey tarafından yalanlandı⁴⁵.

Bu sırada meclisin açılış tarihi hâlâ spekülasyon konusuydu⁴⁶, fakat çok kısa bir süre sonra, 12 Ekim'de, Mustafa Kemal, Musul sorununa ilişkin olarak Türkiye ve İngiltere arasında doğan, hattâ İngiltere'nin Türkiye'ye 9 Ekim'de iki gün süreli ultimatom bile vermesine yol açan bunalım nedeniyle, bütün meb'uslara telgrafla toplanma çağrısı yaptı⁴⁷. Bütün meb'uslar Ankara'ya doğru yola çıktılar, bazılarının evlerinden başkente yolculukları 1924 Türkiyesi'nin ulaşım koşullarında, bir haftadan fazla sürdü. Aralarında 14 Ekim'de istifasını geri almış olan Refet (Bele)'nin de bulunduğu, İstanbul meb'usları da Ankara'ya geldiler. Mustafa Kemal'in kendisi de, 18 Ekim'de kalabalık bir meb'uslar grubunun sevinç gösterileri arasında Ankara'ya

43) Yalman,139.

44) PRO, E 8863/32/44, 8.10.1924.

45) TE, 3.10.1924.

46) ST, 16.10.1924, 19.10.1924.

47) Yalman, 136; ARA, 16.10.1924.

döndü; ancak, bunlar arasında Rauf ve Adnan (Adivar)'in olmadığı görülüyordu. Mustafa Kemal'e göre, bu kendisinin ortalıkta bir şeyler döndüğünü anladığı andı ⁴⁸. Aslında, Eylül'deki konuşmaları, Rauf'un grubunun planlarının başından beri tümüyle farkında olduğunu apaçık gösteriyordu. Sonuç olarak, Halk Fırkası içinde yakın gelecekte gerçekleşebilecek bir bölünme ihtimali, gazetelerde serbestçe tartışılan bir konuydu. Mustafa Kemal'in Ankara'ya dönüşünün ertesi günü yetersayı olduğu için (ya da daha doğrusu "oluştugu söylendiği için"; çünkü meclis başkanları bu noktaya gelindiğinde oldukça "yaratıcı" hesaplama yapmak gibi kötü bir eğilime sahip olmakla ünlenmişlerdi), meclis ilk toplantısını yaptı. Hükûmet de tıpkı resmî olmayan meb'us gruplaşmaları gibi hemen her gün toplantı halindeydi. Yeni yasama döneminin ilk günlerinde gündemin en önemli maddesi, kuşkusuz Musul sorunu olmakla birlikte, üyelerden bazıları hükûmete önergeler ve soru önergeleri de vermeye devam etmekteydi. 20 Ekim'de Menteşe meb'usu Hoca Esat Efendi, Lozan Antlaşması uyarınca Yunanistan'dan mübadele sonucu Türkiye'ye yerleştirilmeye başlayan mültecilerin durumları ve sayısına ilişkin bir dizi soru önergesi verdi. Bu, iki hafta sonra iktidar partisi içindeki bölünmeye yol açacak son olay, bardağı taşıran son damla oldu.

Ekim'in 26'sında, Birinci (Ankara) Ordu Müfettişi olan Kâzım (Karabekir)'in, görünüşte kendisine karşı yöneltilen suçlamalardan (hakkında sürekli olarak tutuculuk propagandası yapılıyordu) yorgun düştüğü ve raporlarıyla tavsiyelerinin Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nce sürekli olarak görmezden geldiğini ileri sürerek, ordu kumandanlığından istifa etmesi bir bomba etkisi yaptı ⁴⁹. O günden itibaren, artık, aslında yasanın böylesi bir işlev birliğini yasaklamasına karşın ⁵⁰, kendisinin dışında otuz

48) Atatürk, Söylev, 623

49) Kandemir, İzmir, 70.

50) Okyar, Üç. 362.

diğer yüksek rütbeli kumandanın da sahip olduğu meb'usluk görevinin gereklerini yerine getireceğini açıkladı ⁵¹. Gazeteler bu gelişmeyi bir muhalefet partisinin artık kurulacağını kesin bir işareti olarak yorumladılar. Lider olarak, kimi zaman *Dörtler* olarak da bilinen dört kişinin adı sürekli anılıyordu: Rauf (Orbay), Refet (Bele), Adnan (Adıvar) ve İsmail (Canbolat) ⁵². Muhalefetin meclisteki gücü, genellikle 40 ila 50 meb'us olarak tahmin ediliyordu. ⁵³

Kâzım Paşa'nın istifasının ertesi günü Hoca Esat, göçmen sorununa ilişkin soru önergesine eski Mübadele, İmar ve İskan Vekili Refet Bey'den almış olduğu yanıtlardan tatmin olmadığını bildirerek gensoru istedi.

Basında Kâzım (Karabekir) örneğini, yakında diğer iki ordu müfettişinin, yani İkinci Ordu (Konya)'da Ali Fuat ile Üçüncü Ordu (Diyarbakır)'da Cevat (Çobanlı)'nın da izleyeceği söylentileri yer aldı. 30 Ekim'de Ali Fuat, Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa (Çakmak) ile görüşmeler yapmak üzere Ankara'ya geldi. Rauf onu garda bulup aldıktan sonradır ki, Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne gitti. Fevzi Paşa'yla görüşmesinde, Kâzım'ınkiilerin tekrarından ibaret yakınmalarını dile getirdi ve Fevzi'nin yakınlık göstermekten başka bir şey yapmayacağını anladıktan sonra, Ali Fuat bu davranışının nedenlerinin ayrıntılarını vermeden, son derece kısa ve sert, tek satırlık istifasını verdi.

Mustafa Kemal'in çok eski bir şahsî arkadaşı olan Ali Fuat, o akşam cumhurbaşkanı tarafından eski arkadaşlarıyla aralarında büyüyen uçurumu kapatmak amacıyla, Çankaya'ya davet edildi. Ancak, davet Ali Fuat'a ulaşamadı. O sırada Mustafa Kemal tarafından kendisini davet etmekle görevlendirilen kim-

(51) Finefrock'a göre (s.280), böyle bir işlev birliğini yasaklama konusundaki bir önerge, 1923 Ağustos'unun sonlarında Halk Fırkası Meclis Grubu toplantısında tartışılmıştı. Bu amaca yönelik yasa gerçekte 19 Aralık 1923'de çıkartılmasına karşın, o güne dek henüz yürürlüğe konulmamıştı.

52) ST, 28.10.1924; 30.10.1924; TE, 29.10.1924.

53) PRO, E 9537/32/44, 28.10.1924.

selere göre Ali Fuat bulunamamıştı. Ne var ki, tanınmış bir meb'us olan Saffet (Arıkan)'ın evinde kaldığı gözönüne alındığında, bu oldukça tuhaftı ve her şey bir yana, Ali Fuat gibi ünlü bir kişinin izinin o günlerin Ankara'sında bulunamaması gerekçesi, gerçekten gülünç kaçmaktadır. Bu daha çok, partideki kökenci, -ya da İsmet yanlısı kanattan milletvekillerinin, cumhurbaşkanı ile ılımlıların arasında bir uzlaşma olmasını önleme girişimine benzemektedir. Eğer amaç bu idiyse, başarılı oldu. Çünkü Cumhurbaşkanı, Ali Fuat'ın davete uyararak Çankaya'ya gelmemesini düşmanca bir tutum olarak değerlendirdi ⁵⁴.

Kendi sözleriyle, Kâzım (Karabekir) ve Ali Fuat (Cebesoy)'un birbirini izleyen istifaları, Mustafa Kemal'i eski arkadaşları tarafından kurulmuş bir komployla karşı karşıya bulunduğu inandırmıştı ⁵⁵. Bu bir yılı aşkın süredir kurulan bir komplo idi ve komplocular ordunun desteğini kazanarak iktidarı ele geçirmeye çalışıyorlardı. Rauf meb'uslar arasında destek bulmaya çalışırken, onlar ordudaki kumandanları kendi yanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Ve sonunda Musul bunalımındaki gelişmeler açısından, ordunun alârmında bulunması gereken bir anda, görevlerini terk etmişlerdi.

Gerçekten bir komplo var mıydı? Bu, kuşkusuz bir bakıma terminoloji sorunudur. Refet'in meb'us olarak istifasını geri çekmesiyle birlikte, ordudaki istifalar ve meclisteki gensoru önergesinin, anayasal bir muhalefetin en avantajlı koşullarda kurulabilmesi amacıyla, en azından Eylül ayından beri geliştirilen bir planın aşamaları olduğuna kuşku yoktur. Öte yandan, Rauf ve diğerlerinin, ordunun yardımıyla iktidarı elde etmeyi akıllarından bile geçirdiklerine inanmak çok güçtür. Geçirselerdi, ordudaki hakim mevkilerini terketmeleri atılacak çok akılsızca bir adım olurdu; çünkü bu, artık sadece subay arkadaşları arasındaki saygınlıklarına güvenmek zorunda kalmaları anlamına gelirdi.

54) Cebesoy, *Atatürk*, 231; Karaosmanoğlu, 77.

55) Söylev, 623, vd.

Mustafa Kemal'in bir komplo olarak değerlendirdiği bu gelişmelere karşı tepkisi son derece hızlı ve etkili oldu. Ordunun bu durumda oynayacağı anahtar rolü doğru değerlendirerek ordu üst düzeyinin kendisine bağlılığından emin olmak için gerekli adımları attı. 30 Ekim akşamı Fevzi (Çakmak)'tan meb'us olarak Millet Meclisi'ndeki mevkiinden vazgeçmesini istedi; zaten Fevzi Paşa'nın bunu yapmaya çok istekli olduğunu da biliyordu. Aynı gece daha sonra, aynı şeyi resmî olarak siyasal görevleri de bulunan tüm ordu ve kolordu kumandanlarından istedi. Birinci Kolordu (İzmir) Kumandanı İzzettin (Çalışlar), İkinci Kolordu (Balıkesir) Kumandanı Ali Hikmet, Üçüncü Kolordu (İstanbul) Kumandanı Şükrü Naili ve Beşinci Kolordu (Adana) Kumandanı Fahrettin (Altay), bu isteğe hemen uydular ⁵⁶. Üçüncü Ordu (Diyarbakır) Kumandanı Cevat (Çobanlı) ile Yedinci Kolordu (yine Diyarbakır) Kumandanı Cafer Tayyar (Eğilmez), bu talebin nedenlerini öğrenmeyi istediklerini belirten gizli cevaplar gönderdiler. Ankara'ya yaptığı ziyaretten sonra Meclis'teki görevinden ayrılan Cevat Paşa'nın, Mustafa Kemal'i varlığı muhtemel herhangi bir komployla hiçbir bağlantısı olmadığına ikna etmesine karşın, o da Cafer Tayyar gibi görevinden alındı.

1 Kasım'da Mustafa Kemal son ayların siyasal gerginliğinden hiç söz etmediği görece kısa ve "ulusun durumuna" ilişkin oldukça iyimser bir söylevle Meclis'in yeni yasama dönemini açtı ⁵⁷. Söyleviden sonra "sadık" askerî komutanların istifa mektupları meb'usların alkışları arasında okundu. Kâzım (Karakbekir) ile Ali Fuat (Cebesoy)'un ordu müfettişliklerinden ayrıldıklarına ilişkin hükümet açıklaması sessizlikle karşılandı. Bu hükümet bildirisinde ayrıca kumandayı haleflerine resmen devredinceye değin, ordu kumandanlarının görevleri başında kalma zorunluluğu da belirtiliyordu ⁵⁸. Bu koşul, özellikle kendisi as-

56) Telgraf metinleri için bkz: Altay, 378.

57) ZC, c.10, 2-4.

58) ZC, c.10,6.

linda Ankara'da bulunduğu, halde, yerine atanan kumandan Dođu bölgesindeki Sarıkamış'tan gelerek görevini devr alıncaya değin beklemek zorunda kalan Kâzım (Karabekir)'i kızdırdı. Kasım'ın 2, 3, ve 4. gúnleri oturum yapmayan Meclis, 5 Kasım'da yeniden açıldığında, toplantıdan önce Kâzım (Karabekir)'in önceki hafta meclis oturumlarına katılmasında hiçbir sorun çıkmadığı halde, şimdi katılmaktan menedildiğine işaret eden yazılı protestosu okundu. Bunun üzerine İsmet (İnönü) Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım (Özalp)'in, "sonuç olarak kural kuraldır" şeklindeki sözleriyle Kâzım'ın da diğer kumandanlar gibi itaat etmesi gerektiğine ilişkin bildirisini okudu ⁵⁹.

Meclis'te hükümetin en sert eleştirmenlerinden biri olan Feridun Fikri (Düşünsel), bu kararın meclisin anayasa komisyonuna havale edilmesi için uğraştıysa da, bu öneri çoğunluk tarafından reddedildi. Sonunda Kâzım, ancak 26 Kasım'da görev teslimi yaptıktan sonradır ki, meclis oturumlarına katılabildi.

5 Kasım'da Meclis'in yeni döneminin ilk gerçek oturumunda, dikkatin temel olarak yoğunlaştığı nokta, göçmenlerin durumuna ilişkin olarak Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti hakkında verilen gensoru önergesi oldu. Tartışma muhalefet için hiç de hoş olmayan bir sürprizle başladı. İsmet Paşa, bakana yöneltilen soruları incelediğini ve bunların diğer bakanlıkların da görev alanına girdiği görüşüne vardığını ve bu nedenle tartışmayı bir bütün olarak hükümet hakkında gensoruya dönüştürmeye karar verdiğini açıkladı ⁶⁰. Bu, savunmayı yalnızca eski Mübadele, İmar ve İskan Vekili Refet Bey'e bırakmaktansa, birtakım mebuslar tarafından desteklenen hükümetin en güçlü üyelerinin hükümet politikalarını savunmalarını mümkün kıldı ve bu da aynı zamanda tartışmayı tamamen bir güven sorunu haline getirdi. Bu adımı atarken İsmet, sadece bir bakanın düşmesine ha-

59) ZC, c.10, 20-21. "Binaenaleyh yeni vazifei askeriye değil, uhdenizde mevcut bir vazifeyi askeriyenin alelusul devir ve teslim edilmesi mevzu-bahistir."

60) ST, 8.11.1924.

zırlanmış kimi mebusların bütün hükümetin düşmesi riskini göze alamayacaklarını doğru biçimde hesaplamıştı. Oturumda hükümet politikası Dahiliye Vekili Recep (Peker) ve meb'uslar Mahmut Celâl (Bayar), Tunalı Hilmi, Yusuf (Akçura), Mazhar Müfit (Kansu), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Salih (Bozok), Ali Saip ve Topçu İhsan (Eryavuz) tarafından savunuldu. Mustafa Kemal de, yanında eşi Lâtife olduğu halde, tartışmaları cumhurbaşkanlığı locasından izledi. Muhalefetin başlıca sözcüleri de, Hoca Esat, Vehbi, Arif, Feridun Fikri, Zeki ve 6 Kasım günü öğleden sonraki oturumda da Rauf'tu.

Tartışma konusu hükümetle uğraşmak için mantıklı bir konu izlenimi veriyordu. Muhalefet daha sonra bazı gazetelerce yanlış saldırı alanı seçmekle suçlandı ⁶¹ ise de, bunun neden böyle olduğunu anlayamıyorum.

Lozan Antlaşması uyarınca Yunanistan'dan gelen 400.000 Türk'ün yerleştirilmeleri konusunda, başta ulaşım olanakları ve sağlık hizmetleri olmak üzere büyük sorunlar söz konusuydu ve 1924 Türkiyesi gibi yoksullaşmış ve harap olmuş bir ülkede başka türlü nasıl olabilirdi? Ayrıca, kötü yönetim ve kaos düzeyindeki düzensizliklerin yanısıra, yolsuzluk söylentileri de süregelmekteydi. Başlangıçta niyet, göçmenlerin mübadele edilen Rum nüfusun bıraktığı topraklara ve evlere yerleştirilmeleriydi; ancak, göçmenlerin gelmesinden çok önce bu mülklerin hemen hepsinin yörede yaşayan Türklerce ele geçirilmiş olduğu ortadaydı, hattâ bu yolla Halk Fırkası içindeki pek çok politikacının kendilerini, ailelerini ve dostlarını zengin ettikleri söyleniyordu.

Muhalefetin tartışma sırasında bu durumu dile getirme konusundaki başarısızlığının başlıca nedeni, tartışmaya çok iyi hazırlanamamasından kaynaklanıyordu ⁶². Hükümetin ileri sürdüleriyle karşılaştırabilecekleri olgusal ve sayısal verileri ortaya koyamadıklarından, suçlamalarını kanıtlayamadılar. Böylece

61) ST, 8.11.1924.

62) Muhalefete yakınlığı olan Tanin bile tartışmanın karmakarışık biçimde ele alınışını eleştiriyordu. Bkz.: Atatürk, Söylev, s.640.

kendilerini her çeşit soruda tali konuda söz söyler durumuna düşürdüler. Tartışmanın düzeyi son derece düşüktü. Meb'uslar birbirlerine soyut felsefî konular ya da ufak ayrıntılardan yola çıkarak saldırıyor, hattâ kimi zaman son derece sert çekişmeler ve karşılıklı kişisel saldırılara başvuruyorlardı ⁶³. Tartışma henüz bitmeden önce bile, hükûmetin ezici bir çoğunluğu kazanabileceği ve resmî olmayan muhalefetin üyesi olarak kabul edilen bazı meb'usların bile saf değiştiriyor olduğu ortaya çıkmıştı. Aralarında, en deneyimli ve saygın kişi olan Rauf'un (o sırada Ankara'da yaygın bir hastalık olan) sıtmaya tutulması, muhalefet için hiç kuşkusuz büyük bir şanssızlık olmuştu. 8 Kasım'da o denli hastaydı ki, yataktan çıkamadığı için o gün yapılan son oylamaya bile katılamadı ⁶⁴. Kimilerine göre ⁶⁵, muhalefetin saldırılarını çok daha etkin bir biçimde gerçekleştirebilmesi için, bu tartışmadan önce bir hizip oluşturmamış olması büyük bir hataydı.

8 Kasım'da Meclis'e iki önerge getirildi. Feridun Fikri (Düşünsel) tarafından sunulan ilki, yedi üyeli bir soruşturma komisyonu kurulmasını talep ediyor; Ali (Çetinkaya)'nın önergesi ise, hükûmete duyulan güveni dile getiriyordu. İkincisi oylamaya konuldu ve bir kişinin yokluğuyla, 19 oya karşı 148 oyla kabul edildi ⁶⁶. Gensoru oylamasında karşı oy veren mebuslar, seçim bölgelerine göre şöyle sıralanıyorlardı:

Feridun Fikri (Düşünsel).....	Dersim
İhsan.....	Ergani
Sabit (Sağiroğlu).....	Erzincan
Halet.	Erzurum
Raif (Dinç).....	Erzurum

63) ARA, 13.11.1924; PRO, E 9966/32/44, 11.11.1924.

64) Orbay, 176.

65) ARA, 13.11.1924.

66) ZC, c.10, 165-8. Yalman'a göre (s.143) 41 Meb'us oylamadan kaçınmış ve 20 kişi de oylamaya gelmemiştir.

Rüştü	Erzurum
Ziyaeddin	Erzurum
Arif.....	Eskişehir
Zeki.....	Gümüşhane
Adnan (Adıvar).....	İstanbul
İsmail (Canbolat)	İstanbul
Refet (Bele).....	İstanbul
Ahmet Şükrü.....	İzmit
Halit.	Kastamonu
Necip.....	Mardin
Faik	Ordu
Abidin	Saruhan
Hasit Turgut.....	Sivas
Bekir Sami (Kunduh).....	Tokat

Oylamadan hemen sonra Rauf ve on arkadaşı Halk Fırkası'ndan istifa ettiler. Bölünme artık gerçekleşmişti.